

Retoricitás – a posztformalizmus formaelmélete és a megértési tradíció

BÓKAY ANTAL

---

1. Háttér

A hatvanas években, a strukturalizmus dicsőségének csúcspontján bukkantak fel azok az elméleti kezdeményezések, amelyek felhívták a figyelmet a strukturalizmus belső ellentmondásaira. Egyre erősebben érzékelhető közös sajátosságaik miatt ezeket az egyébként jelentősen eltérő elgondolásokat a „posztstrukturalista” címkével illelhetjük. Egyrészt azért, mert közös bennük, hogy vitatják vagy átalakítják a strukturalizmus alapvető gondolatait. Másrészt megjelenésük kétségtelenül kapcsolatban áll az azal az átfogóbb kulturális váltással, amelyet posztmodernnek nevezünk. A poszt-ban bővelkedő elnevezések – kritikusaik szerint – jelzik a megnevezések gyenge pontjait is: a váltás pozitív karaktere helyett csupán „poszt”-ról, valami utániról szólnak. A poszt szerzői azonban úgy gondolják, hogy diszkurzusukban talán éppen ez a radikális: nem egy új paradigmát tesznek a régi helyébe, hanem kétségbe vonják a paradigmák mindenhatóságát. Nem új lényegiséget, nem frissen megtalált értelmet, hanem új, gyakran programatikusan plurális relációt, a meglévő értelmek új olvasatait hirdetik. Nem egy teoretikus pozíció következtében formálódik új megértési horizont, hanem a megértési horizontok megalapozó szerepét és e szerep sokféle, kaotikus-játékos természetét fedezik fel. Sőt, talán még fontosabb, hogy a posztstrukturalizmus feltárja a megértési horizont alap nélküliségét, azt a széttartó, vágyszerű, racionalitás mögötti, kimondhatatlan

erőt, amely a megértés utólag racionalizált eseményének elkerülhetetlen háttere.

Ha nagyon röviden, és ezért nagyon durván el szeretnénk különíteni a strukturalista és posztstrukturalista felfogást, akkor azt kellene mondani, hogy míg az előbbi szerint az irodalmiság létezési terepe az irodalmi mű, a nyelvi objektum szemantikai tere, addig az utóbbi kiterjeszti az irodalmiságot a befogadó és a mű között képződő, temporális természetű szemantikai és/vagy pragmatikai folyamatra. Ennek a közti terepnek az eltérő definíciója nagyon eltérő posztstrukturalizmusokat hoz létre, melyek más szempontból akár távolabb is lehetnek egymástól, mint magától a strukturalizmustól. Három nagy elméleti irányt említenék. A köztes terep *nyelvi természetét* vallja – egymástól nagyon eltérő módon – a hermeneutika és a dekonstrukció. A hermeneutika az értelem temporális, köztes megformálódását a megértés értelem-tartalmainak ontológiai folyamataiban fedezi fel. A dekonstrukció ezzel szemben az olvasás értelemformáinak ontologikus természetében talál meghatározó mozzanatot. A harmadik irány a köztes terep nem-nyelvi természetét vallja, a kultúra nyelvin túli értelemképző folyamataiban, a hatalom és a vágy rejtett mechanizmusában keresi a műalkotás objektumát meghaladó köztes értelem terepét.

Az elnagyolt helyzetkép után kizárólag egy irányzatról, annak is egy meghatározó csoportjáról és e csoport elméletének központi fogalmáról szeretnék szólni. Az irányzat a dekonstrukció, mely elsősorban mint a posztmodern kor egyik meghatározó filozófiai iskolája ismert. A derridai dekonstrukció eszméi közvetlen hatás vagy párhuzamos fejlődés nyomán több humántudományi diszciplínában is megjelentek. Az irodalomtudományi dekonstrukció elsősorban amerikai produktum. Talán két nagyobb csoportját lehet elkülöníteni, a Yale Universityn működött az egyik, és a *Boundary 2* című folyóirathoz kapcsolódva, elsősorban Kaliforniában a másik. Mindkettő nagyon laza csoportosulás, inkább csak valami közös beszédmód, mely nagyon eltérő irányú és színvonalú eredményeket produkált. Közülük a legjelentősebbnek Paul de Man munkássága látszik, talán azért is,

mert kollégáival szemben ő nem egy szigorúan egyéni és folytat-
hatatlan irodalomtudományi beszédmódot alakított ki, hanem
kísérletet tett arra, hogy ezt saját munkásságától függetlenül is
alkalmazhatóvá tegye. Ehhez természetesen elméleti kérdéseket
kellett megfogalmaznia, azaz összefüggő konstrukciót alkotnia,
amely eset egy dekonstruktort igen furcsa helyzetbe hoz. De
Man tudatában volt ennek, de úgy ítélte meg, hogy nincs más
lehetőség. Talán éppen ezek miatt de Man volt az egyetlen, aki-
nek a dekonstruktorok közül jelentős számú követője támadt
(például J. Hillis Miller, Barbara Johnson, Shoshana Felman), és
hatása az egész amerikai irodalomtudományra kiterjedt.

2. Posztformalizmus és retorika

Az amerikai dekonstrukció de Man által képviselt ága a szó szó
szerinti értelmében is posztstrukturális, mert meggyőződése,
hogy a strukturalizmus háttérben álló formalista szemlélet
szükségszerű és elkerülhetetlen. Feltételezi, hogy az irodalmiság
az utóbbi egy-két évszázadban egyre erőteljesebben nyelviesed-
ett. Az irodalom által megformált értelem egyre inkább nem a
reprezentált világban jelentek meg, hanem abban a megformálá-
si, alakulási módban, amelyet az egyre bonyolultabb irodalmi
nyelv hordozott. Ennek az átalakulásnak a motorja természet-
esen nem ez vagy az a zseniális elméleti újítás volt, hanem az
átalakuló irodalmi beszédmód, a modern irodalom, Rilke, Eliot,
Joyce és mások műveivel. Az értelem létezési formáját megszer-
kesztő modern irodalom nyomán születtek meg a modern iro-
dalomtudományi megközelítések, az ún. formalista iskolák, mel-
lyek az irodalmi megértés lehetőségét a nyelvi forma feltárásával
kísérik meg. A dekonstrukció ezt a folyamatot alapvetően hely-
yesnek tartja. Kritikája ott kezdődik, hogy a formalizmus az
irodalmi kód fogalmát leszűkítette és azonosította a nyelvi
objektummal. Egy ilyen lépés szükségszerűen reduktívá tette¹
az értelmezési horizont működését. A modern irodalomtudo-

¹ Paul de MAN: *Allegories of Reading (Figural Language in Rousseau, Rilke, and Proust)*. New Haven: Yale University Press 1979, 4.

mány képtelen volt az irodalmi folyamat egészének magyarázatóra, és egyre érezhetőbben kimaradt belőle valami igen lényeges. A dekonstrukció a posztmodern azon elvét javasolja az irodalomtudományba integrálni, mely szerint a nyelviesedés, a nyelviség univerzális hatalma a nyelvi objektumon túl a megértési, olvasási folyamatot is – egy az előbbi formálási elv fölé helyeződő, azt átfogó – dinamikus nyelvi formába integrálta. A dekonstrukció ezért, mint posztformalizmus, nem megszüntette, hanem kiterjesztette a formalizmus irodalmiság-meghatározó szerepét.

A posztformalista forma-elmélet azonban mindezek miatt alapvetően más természetű kell hogy legyen, mint a régi formalizmus. A szöveg és befogadás relációjának formális megragadását célul kitűző irodalmárnak el kell fogadnia azt a tényt, hogy a befogadás szükségszerű beépülése miatt a vizsgált jelenség nem zárt és nem stabil, időben újra és újra megtörténő, azaz az eddig térbelinek felfogott forma, struktúra most időbelivé kell hogy váljék. A temporalitás, a labilitás továbbá kérdésessé teszi a redukzív formaelméletnél kézenfekvőnek vélt számos előnyös sajátosságot, például a tudományosságot, a formán keresztüli integrációt a nyelv, a logika univerzális világába stb.

A dekonstrukció erre a célra egy ősi diszciplínát, a retorikát használta, újjította fel. Az átépítés természetesen radikális volt, elsősorban éppen az alapokat érintette, vele a retorika szerény segéd-diszciplínából univerzális nyelvfilozófiává vált. A nyelv teljességét érintő retorikai kvalitást nevezzük retoricitásnak. A retoricitás egyszerre elmélete, filozófiája az értelem posztmodern létmódjának és egyben egy sajátos értelemkezelési, olvasási mód is.

3. Képek a retorika sorstörténetéből

A retorika, a *trivium* gyakran megvetett szolgálóleánya, olykor inkább megrovó, mint dicsérő hangsúllyal, néha különös filozófiai szerepet is kapott. Platón *Gorgiász* című dialógusában Szókratész és Gorgiász a szónoklás fogalmáról folytat dialógust. Gorgiász elfogadja Szókratész definícióját, mely szerint a szónoklás

a „rábeszélés művészete”, mely megpróbál „meggyőződést támasztani a hallgatók lelkében”.² A szónoklat „hitet kelt tudás nélkül”, a szókratészi megismerés viszont tudásra törekszik, az szónok számára a vélemény a fontos, a filozófusnak viszont a dolgok valódi állása. A retorika és szónoklás ezért az ismeret szerzésének, létesítésének egy sajátos módja, amelyet Szókratész szembeállít a saját dialektikus-rationális okfejtési stratégiájával. Kimutatja, hogy a retorika sem nem ésszerű, sem nem morális, mert az igazi tudás helyett a hit látszat-tudását létesíti hallgatóiban.

Ha nem a világról, akkor voltaképpen miről is szól a retorikai nyelv? Egy bizonyos értelemben magáról a nyelvről, a retorizáltság a nyelv befogadáson keresztül történt átláthatatlanná és egyben érzékelhetővé válása. A „szónoklás tárgya maga a beszéd” mondja Gorgiasz – a retoricitás a szövegre való visszafordulás, a szöveg saját hatásvidékén megtörtendő önállítása. Még pontosabban: itt olyan nyelvi kontextus kiképzése történik, amely a textust nem hagyja el, mégis túlmegy a nyelvi objektum határain, és annak önreflexív hatásfolyamatában képződik ki. Fontos megfigyelni, hogy már a gorgiaszi mondat sem hatás-pszichológiai kérdésnek fogja fel a retorikát. A dekonstrukció még radikálisabban szakít minden pszichologizálás lehetőségével (ezért hangsúlyozza de Man többször, hogy a retorika nem a meggyőzés, hanem a figurativitás felől építhető fel).

A retorika platóni problémája annyiban jelentős, hogy benne a retorika nem egyszerű nyelvi-technikai kérdés, nem a hatásos beszéd tana, hanem az érzékelés, a lét felfogásának két határozottan eltérő módja. Az összevetésben kétségtelenül többnyire a retorika kerül negatív pozícióba, mert egy olyan diszkurzustípus, amely az „önállító, halandó emberi természet szolgálatában áll”, olyan, amely ezért „a mindannapi percepcióba szorul vissza és csak az egyedi, konkrét tárgyat képes érzékelni”.³ A filozófia

2 PLATÓN *Összes művei*. Bp.: Helikon 1984, I. 484–485.

3 Rodolphe GASCHÉ: *In-Difference to Philosophy: de Man on Kant, Hegel and Nietzsche*. In: Lindsay WATERS–Wlad GODZICH (eds.): *Reading de Man Reading*. Minneapolis: University of Minnesota Press 1989, 259.

viszont a *thaumazein*, a csodálat és elmélkedés távolságtartó viszonyával képes a lét egészét felölelő különbségek feltárására. Míg a retorika „szépen (hatásosan) beszél”, a filozófia „jól (pontosan) beszél”, a retorika számára a nyelv lehetőség, a filozófia számára a nyelv kényszer, korlát. Nem véletlen, hogy a filozófusok többnyire mindent megtettek annak érdekében, hogy a retorikától elhatárolják magukat.

A platóni gondolatokkal ellentétes érveket igazából csak a posztmodern hozott. Pontosabban a forrást az a filozófus, Nietzsche nyitotta meg,⁴ aki a posztmodern szerzők jelentős részének közvetlen meghatározó forrása volt. Michel Foucault *Les mots et les choses* című könyvében a klasszikus diszkurzusra teszi a nyelv szerepének radikális átalakulását, az emberi lét átfogó nyelvésedésének elindulását. Foucault elképzelése szerint ez az episztémé-történeti szakasz, amely a jeletés új, nem-platonikus, nem-metafizikus felfogását majd kikényszeríti. A klasszikus episztémé számára a „retorika egy olyan tér, amely körülveszi a nevet, és arra kényszeríti, hogy az ábrázolt körül mozogjon és feltárja azokat az elemeket, szomszédosságokat vagy analógiákat, amelyeket megnevez”.⁵ A retorika tehát a néven túl működik, és a modern episztémé ezt a körülvevő, beburkoló szerepet teszi átfogóvá, általánossá és ad neki alapvető létonológiai szerepet.

Nem egyszerűen egy modern értelemben vett átfogó nyelviségről van azonban szó. Nemcsak arról, hogy az emberi lét teljessége nyelvi konstrukcióban létezik, hanem arról is, hogy ezt a nyelvi konstrukciót körülveszi valami, a retorikai, amely már a nyelv nyelvi szemléletű átértelmezését, majd folytonos újraértelmezését végzi. Foucault a *Nyelv a végtelenségnek* című írásában fogalmazza meg a retorika posztmodern, ontológiai pozícióját.

4 Vö. Hayden WHITE: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press 1973. és Alan D. SCHRIFT: *Nietzsche and the Question of Interpretation*. New York: Routledge 1990.

5 Michel FOUCAULT: *Language, Counter-memory and Practice*. Oxford: Blackwell 1977, 117.

Foucault Homéroszra hivatkozik, aki szerint az istenek azért küldenek csapásokat az emberekre, hogy azok elmondhassák azokat, mert nem más, mint a hiány és a transzgresszió (a hiány által felállított határ meghaladása) készítet minket nyelvre: „valószínű, hogy a halál közelsége, uralkodó gesztusa, az emberi memóriában kapott kiemelkedő helye alakítja ki a jelen létezésben azt az űrt, amely felé beszélünk.”⁶ A pozíció kétségtelenül retorikai, egyfajta lét-retorika ez, a személyes létezéssel szemben álló halál által teremtett túliság, csak szubjektíven, képzelettel érzékelhető szomszédosság, egy olyan nyelvi szféra, mely meghaladja az élet-szöveg objektív textusát, és egy átfogóbb textológiai keretbe helyezi azt. A nyelv, pontosabban a retorikus nyelv a halál helyének kiképzése a nyelvben, de a halál távortartásának funkciója, vallomás és hazugság egyszerre: „az emberek úgy beszélnek a csapásokról, hogy azok sose realizálódnak teljesen, beteljesülésük a szavak távolába kerülnek, és a szavak negációjába fogva lecsendesítődnék.”⁷ A nyelv ebben a helyzetben nem is annyira a dolgot, a halált magát mutatja meg, hanem folyamatosan értelem-konstrukciókat vetít rá a halál által adott űrre. Retorikai folyamatot teremt ezzel, mert allegorizál a kimondhatatlannal. Az allegóriák forrása természetesen csak önmaga lehet: „a halál közelsége miatt a nyelv előre fut, aztán újra nekiindul, elmondja önmagát, felfedezi a történet történetét és annak lehetőségét, hogy ez az interpretáció sose fejeződik be [...] a halálra irányulva a nyelv visszafordul önmagára.”⁸ A személyes lét ontológiai keretébe fogva így fogalmazódik újra Gorgiász elve, hogy a „szónoklás tárgya maga a beszéd”.

Az élet-szónoklat belső természete erre a visszafordulásra, öntükörözésre épül. A nyelv saját képét szüli újra, „a tükörök olyan játékában, amelynek nincsenek határai”.⁹ A nyelv posztmodern természetét jelzi az, hogy nem valami transzcendens titok rejlik a mélyén, hanem a tükörben egy másik tükör látszik, amelyben a

6 Uo. 53.

7 Uo. 54.

8 Uo.

9 Uo.

harmadik, és így tovább a végtelenig. A *mise et abyme* megfoghatatlan sora azonban nem egy reménytelenül elveszett lényeg utáni vágyat jelenít meg (mint történt volna egy modern kontextusban), hanem mivel elismeri azt, hogy a lényeg nem is létezett, csak időszakos konstrukciók (retorikai akciók) produktuma, figyelmét éppen ezekre az akciókra, tükrözési módokra helyezi át. A kapaszkodót immár nem a nyelv által megmutatott lényeg jelenti, hanem az ilyen lényegteremtő nyelvi metatevékenység. Az ilyen nyelv sűrűvé, áthatolhatatlanná, és „művé” válik: „a nyelv megkettőződése, még akkor is, ha rejtett, saját létét mint művet alkotja meg és a jeleket, amelyek ebben a folyamatban megjelennek, ontológiai jellemzőkként kell felfogni.”¹⁰ Ennek a nyelvnek a léttermészetéhez tartozik az ismétlés: az ontológiai retoricitás a figurativitás formái világa felől épül ki. Foucault szükségesnek tartja ezért az „ismétlődés nyugati irodalomban található általános formáinak vizsgálatát”,¹¹ azaz egy retorika kiépítését. A „nyelv műve egy olyan nyelv-test, amelyet azért keresztezett a halál, hogy felnyisson egy végtelen teret, amelyben megkettőzések visszhangzanak. És eme ráépülés formái, melyek lényegiek bármely mű megkonstruálódása szempontjából, csak ezen figurák elemzésén át fejthetők fel.”¹² Foucault így jut el „az irodalom formális ontológiájának” szükségességéhez, mely voltaképpen nem lehet más, mint egy ontológiai pozícióba hozott retorika.

Foucault számára azonban a retorika nem válik univerzális elvvé. A XVIII. századtól kezdve az ember, a szubjektum önálló nyelvésedésének két eltérő – és a közös forrás ellenére: alapvetően ellentétes – formájaként különíti el a humán tudományokat és az irodalmat. Az irodalom esetében először tudott a nyelv olyan pozícióba jutni, amelyben kizárólagos feladata volt a szubjektum rögzítése. Egy ilyen identitás-építő funkció kizárja a szubjektumon túlit érdeklődési köréből, és egyfajta *ellen-memó-*

10 Uo. 57.

11 Uo.

12 Uo. 59.

riává válik. Ez a retorikai folyamat igazi terepe, az előbb ismertett Foucault-gondolatok ennek az ellen-memóriának a mechanizmusát mutatják be. Vele szemben képződik ki egy objektivitásra, távolságtartásra törekvő nem retorikus beszéd, a humán tudományoké, mely egy „memória”, emlékezés arra, ami tárgyszerűen a személy. Van tehát e nyelviségen belül egy olyan terep, amelynek elvileg sem kell retorikussá válnia. Valahol persze itt is megtalálható a retorika, hisz Foucault rendszerében minden emberi tevékenység mögött ott található a hatalom, az erő és a vágy megbontó és újraépítő, interpretáló és ismétlő mechanizmusa, mely igazából retorikai természetű.

Foucault felfogásának háttere párhuzamos a dekonstrukció irodalomelméletének alapjaival. A dekonstrukció retorika-felfogása (és ez nevezhető posztformalista lényegének) az „irodalom formális ontológiáját” írja le. Foucault és de Man között természetesen vannak jelentős eltérések. Ennek oka elsősorban az, hogy Foucault egy átfogó filozófiai elvből, és nem szövegek értelmezéséből jut el a most bemutatott elvekhez. A másik lényeges különbség az, hogy bár Foucault filozófiai álláspontja alapvetően Nietzsche-re épít, ebben az esetben de Man sokkal konkrétabban alkalmazza Nietzsche elveit. Az amerikai dekonstrukció retorikai ága voltaképpen egy nietzschei irodalomelmélet megformálódása volt. A retorika történetének szempontunkhoz kapcsolódó mozzanatai közé ezért egy harmadik felfogást, Nietzscheét is fel kell venni. Ez azonban már maga a dekonstruktív retorika-fogalom lesz.

A retorika irodalomontológiai kiépítését csak legáltalánosabb összefüggéseiben tudjuk áttekinteni, és – nagyon dekonstrukció-idegen módon – egy elvi keretbe fogni. Első lépésként arról lesz szó, hogy a nyelviség dekonstruktív felfogása milyen új nyelvfilozófiai szerepet adott a retorikának. Másodikként a nyelvfilozófiai alaphelyzetből következő episztemológiai szintről lesz szó, a megismerés tárgya (az igazság) és a megismerő személy (a szubjektum, a self) szempontjából. Végül harmadikként cselekvés-ontológiai következtetésekkel kell foglalkozni.

4. A dekonstrukció retorikája

4.1. A retorikus ontológiai pozíciója – a retorikus nyelv elsődlegessége

A retorika gyökeresen új helyét definiálta Paul de Man azzal, hogy Nietzsche retorikai nézeteinek radikális, dekonstruktív olvasatát adta. Nietzsche kiindulópontja az, hogy egyszerre tagadja a „retorika mint szép beszéd” és a „retorika mint meggyőzés” elvét és mindkettőt a kép-elmélet előzetes elvéből vezeti le. A szép beszéd és a meggyőzés ugyanis nyelvhasználati jellemzők, olyan konkrét funkciók, amelyekre a retorika a mindennapiság szintjén való. A retorika eme megtévesztő hasznosága mögött, felett azonban rejlik egy nyelv-ontológiai sajátosság, az, hogy a nyelv eleve és eredetileg figuratív: „nem létezik semmiféle kiindulópontként használható nem-retorikus, »természetes« nyelv: már a nyelv maga is tisztán retorikai trükkök és eszközök eredménye. [...] A nyelv retorikus, mert csak egy doxát (véleményt) és nem episztémét (igazságot) kíván közvetíteni... A trópusok nem olyan valamik, amelyek akarat szerint hozzáadhatók vagy kivonhatók a nyelvből, ezek annak legigazabb természetét alkotják.”¹³

A gondolat radikális, mert megbontja azt az episztemológiai biztonságot, amire az egész európai gondolkodás épült. Ha ugyanis feltételezzük, hogy a nyelv eredetileg nem-retorikus, és a retorika egy hozzáadott hasznos vagy haszontalan plusz, akkor egy határozott episztemológiai biztonságot is feltételezünk, mert állításainkban bennfoglalt, hogy jeleink, szavaink végső soron megbízhatók, és a talált eltérések, bizonytalanságok csak saját kedvünket szolgálják. Ha azonban, ezzel ellentétesen, a retorikai a kiindulópont, akkor a szavak jelentése, az egész emberi episztémé kétségbe vonható, megbízhatatlan. A megalapozó figurativitás ontológiai természetű, és voltaképpen arra szolgál, hogy az embert megvédje attól a felismeréstől, hogy a világ számára nem kiismerhető. Nietzsche koncepciója szerint ugyanis még a legalapvetőbb logikai, fizikai viszonyok is előzetes retorikai mechanizmusok következményei. A kauzalitás esetében

¹³ Idézi de MAN: *i. m.* 105.

mindig az okozatot látjuk, és ezután konstruálunk meg hozzá egy okot. A nem-retorikus, tudományos nyelv viszont úgy tesz, mintha mindez fordítva történt volna, és az okot az okozat előtti-nek értelmezi. Ha tudatában lennénk a tényleges temporális sor-nak, akkor a kauzalitás elvét nem fizikai, hanem retorikai folya-matnak kellene vennünk, hiszen valójában egy metonimiáról van szó: az időbeli egymás mellé kerülés alapján létesítettünk kapcsolatot.

A trópusok „nem esztétikai értelemben szerepelnek, nem mint díszítések, és nem is szemantikai értelemben mint figuratív jelen-tések, amelyek a szó szerinti, tulajdonképpeni jelölésből vonód-tak el. A trópus nem származtatott, marginális vagy rendellenes nyelvi forma, hanem a *par excellence* nyelvi paradigma. A ké-pies struktúra nem egy a többi nyelvi modalitás között, hanem a nyelvet mint olyan jellemzi.”¹⁴

4.2. *A self és a text retoricitása – a retorikus szubjektivitás elsődlegessége*

A filozófiai dekonstrukció következő lépése az, hogy de Man megmutatja, hogy a retoricitás ontológiai elvként történő elismerése milyen dekonstruktív folyamatokat, következtetéseket indít el. Az egyértelmű jelentés elve ugyanis megengedte annak felté-telezését, hogy vannak egyértelmű jelentéssel bíró, megbízható jelsorok (kijelentések, szövegek), és vannak egyértelmű, megbíz-ható jelentéseket birtokló és éppen ezért identikus, koherens sze-mélyek. Ez a két egyszerűnek látszó elv voltaképpen a világ megismerhetőségének és a szubjektum, a self egységének a na-gyon bonyolult kérdését állítja.

A retoricitás alapvető szerepe és a vele kapcsolatos lét-feledt-ség felfedezése feltárja azt is, hogy lehetetlen a személy koheren-ciáját kiindulópontnak venni, hiszen az kétszeresen is retorizált. Retorizált a világ és retorizált önmaga is.

„Az emberi individualizáció és az emberi szubjektum mint privilegizált látópont gondolata metafora csupán, amellyel az

ember megvédi magát saját jelentőség nélküliségétől azzal, hogy a saját világinterpretációját az egész univerzumra rákényszeríti, és a hiúságát kielégítő ember-központú jelentés-halmazt behelyettesíti azok helyébe, amelyek őt a kozmikus rend átmeneti véletlenjére redukálnák.”¹⁵

Arról van tehát szó, hogy az ember a saját jelentés-rendszerét teszi rá a világra, nem a dolgokat magukat írja le, hanem a velük kapcsolatos érzéseit, élményeit, vágyait vetíti ki, majd ezeket a dolgok igazi állásának mondja. Azt tartja a világ egy meghatározott felállításának, amire neki szüksége van. Ha nem ezt tenné, saját létét vonná kétségbe, mert „szembesülve saját nem-létének igazságával a self úgy tűnne el, ahogy elhamvasztja a bogarat az a láng, amely előbb még magához vonzotta”.¹⁶

A self megsemmisülésének ez az abszolút pontja hasonlít azonban a karteziánus kételyhez, ez is nullapont, amely azonban fordít és egy másfajta – a hamisnak bizonyult „valóságos” helyett a retorikus – kiindulás lehetőségét adja meg. Mert a *szöveg* olyan valami, amely körülveszi a szubjektumot, és ha lényegét nem is, de retorikus pozícióját bizonyítja. Nincs self, de van egy olyan folyamat, amely textuális, nyelvi játék, egy nem-koherens, nem rögzített, kimondhatatlan figurális folyamat érvényesülési pontja.

„A szöveg azonban, amely a self eme megsemmisítését állítja, nem hamvad el, mert továbbra is úgy látja magát, mint egy középpontot, amely teremti a bizonyosságot. A centrum és a személy attribútumai kicserélődnek a nyelv médiumában. Az a nyelv, amely tagadja a selfet, középponttá válik és a selfet nyelvileg megmenti, miközben jelentőség nélküliségét, üres nyelvi alakzat voltát állítja.”¹⁷

Azért nyelvileg menti meg, mert a self egyetlen valóban hiteles jele arra, hogy van, a nyelvi, a textuális nyom. A textuális persze egyáltalán nem róla szól, mert lényege szerint retorizált,

15 Uo. 111.

16 Uo.

17 Uo. 111–112.

csak önmagára utal (nincs referenciája). A textuális csupán a nyelv mormogása, meglétének jele, és e nyelv, e retorizált játék a maga bizonytalanságán keresztül adja feltételezhetőségét annak, hogy van, aki játszik, aki retorizál. A self temporális funkció, amely szövegből meríti létét és ő maga is szövegszerű. A nyom, a textuális az, ami van, létezik, és ennek függvényeként lehet megkonstruálni, meghazudni a self létét is: „A self, mely először empirikus jelöltként a nyelv középpontja volt, most a középpont mint fikció, mint a self metaforája nyelvévé válik.”¹⁸ A selfet eredetileg annak a lényeginek hittük, amire a nyelv utalt, amit a nyelv közölt. Eme öncsalás szerkezetének kiismerésével kiderült, hogy a self nem bír akkora hatalommal, hogy uralja a szöveget, hanem éppen ellenkezőleg, a szövegnek a produktuma, egy fikció, egy általunk festett kép, amit a szöveg alapoz meg. A selfről kiderül így, hogy valójában egy metafora (sőt: allegória). „Ami eredetileg egyszerű referenciális szöveg volt, most a szöveg szövege, a figura figurája lett.” Azaz létezését megszabó kiindulóponttá vált, de amit létrehoz, az nem más, mint további szöveg.

Mi is igazából ez a szöveg? Az a modalitás (a retoricitás), amellyel a világot az ember kezelni tudja, kezelni kénytelen. A szöveg retorikai formák egymásra épülő, a megértés, olvasás idejében mindig áthelyeződő, elcsúszó rétegei, annak az „írásnak” a nyomszerű produktumai, amelyről Derrida beszélt a *Grammatológiában*. Nietzsche nyomán de Man gyakran hangsúlyozza, hogy az emberi nyelv legjelentősebb eredménye az, hogy hazudik, hogy lehetővé teszi, hogy ne kelljen szembesülni saját végső korlátainkkal, hogy hihessünk abban, hogy végtelen sok próbálkozással végül is lehetséges valami bizonyosságot elérni. A hazugság sejtése az az örök hiány, amely olvasatainkon át újra és újra kikényszeríti a hazugságot.

A szöveg univerzális hazugság-konstrukciójának felismerése nem jelenti tehát a hazugság igazságra való kicserélhetőségének lehetőségét. Egy lehetőség marad tehát: távolságtartóan beszélni

a helyzetről, azaz a beszéd idejét középpontba helyezve beszélni az ebben az időben működő retorizálási folyamatokról. Ez a mindig megmagyarázó, de voltaképpen mindig hamis, szükség-szerűen retorizált magyarázatot adó taktika az *ironikus allegória*. Ironikus, mert tud meghaladhatatlan határaitól és allegorikus, mert tisztában van azzal, hogy nem a nyelvet érte el, hanem egy a nyelvről, szövegről szóló allegóriát szerkesztett. Szöveget teremtett tehát a szövegről, mely azonban – a temporális lánc kényszeréből következően – újra nem-referenciális szöveghez, egy új allegóriához vezet.

4.3. *A retoricitás cselekvés-ontológiája – a retorikus cselekvés elsődlegessége*

A retoricitás ontológiai pozíciójának harmadik szempontja a nietzschei gondolatok további elemzésére épül. Ha nincs másra, mint ironikus allegóriára lehetőségünk, ha nincs self, csak újra és újra létrehozott allegóriája, akkor csak egy temporális folyamat, egy örökös retorizáció van, mely minden lényegi bizonytalansága ellenére az egyetlen megmaradt ontológiai alap. A létezés retorikai értelmezési formák soha nem stabil, mindig mozgó dinamikája. E retorikai pozíció felismerése ezért mindig ideiglenes, mindig itt, ebben a pillanatban érvényes (ezért lesz az egyes szövegek értelmezése a dekonstrukció meghatározó és kiindulópontként szolgáló helye) és a következőben már elcsúszik, érvénytelenné válik és majd egy másik, véletlenszerűen előbukkanó retorikai forma érvényesülése nyomán teremődik értelem.

Ez a temporális folyamat eltér attól, amit a nyelv szokásos megismerő szerepe kapcsán gondolunk. Nietzsche bemutatja, hogy a nyelv, a retorikus nyelv (és minden nyelv retorikus) nem megismer, hanem tételez, felállít, azaz létrehoz dolgokat. Egy olyan „radikális lehetőség” sejlik fel, mely szerint lehetséges, hogy „minden lét, mint a jelenségek alapja, egy beszédcselekvés korrelátumaként nyelvileg felállított (gesetzt)”.¹⁹ Nincsen tehát

cselekvő és nincsen lét a cselekvés előtt, a cselekvés egy olyan folyamat, amely segítségével a lét megköltetik (hinzugedichtet). Nem a dolgok megismeréséből, a dolgok állásából folynak a tettek, hanem a tettek képzelik, festik, retorizálják létezésbe a dolgokat.

A dekonstrukció így végső lépésként újra állítja, de most már mint ontológiai mozzanatot a nyelv aktív, performatív funkcióját. A retoricitás – többnyire csak szociológiai szinten elgondolt – meggyőzés-mozzanata tér itt vissza megalapozóbb, ontológiai minőségében, és ez a nietzschei gondolat a beszédcselekvés-elmélet félszázaddal későbbi megfogalmazásánál sokkal radikálisabb felfogásban megelőlegezi a konstatív és performatív kettősének elhatárolását. De Man elgondolása ugyanis oda vezet, hogy a nyelvet mint léteremtő cselekvést kell felfognunk, úgy kell gondolni rá, mint az ember életének alapvető pozicionáló formájára, arra az erőre, dinamikára, amely a szubjektumot hajtja, szervezi. Az ilyen cselekvés nem intencionális, hanem a retoricitás „nem-szubjektív pozicionáló erejének a következménye”.²⁰

„Meggyőzésként elgondolva a retorika performatív, amikor azonban trópusok rendszereként gondolkodnak rá, akkor dekonstruálja saját performativitását. A retorika egy szöveg annyiban, hogy két inkompatibilis, kölcsönösen önromboló látópontot tesz lehetővé.”²¹ Ez a szöveg azonban egy bizonyos mértékben eltér az előbbi szövegnek nevezett jelenségektől. Olyan szöveg, amely a szövegek közötti teremtő teret tölti ki, melynek pontosabb neve: intertextualitás. Az intertextualitás olyan retorikai temporális cselekvés, amely szövegeket (nyelvi objektumokat, tárgyakat, jelenségeket, a selfet, azaz mindent, ami szöveggént fogható fel) retorikai pozícióba állít és ezzel új létformába épít be.

Az „irodalom formális ontológiáját” tehát a dekonstrukció három komponensből építette fel, kiindultunk egy nyelvfilozófiából, majd

20 William RAY: *Literary meaning from Phenomenology to Deconstruction*. Oxford: Basil Blackwell 1985, 200.

21 de MAN: *Allegories*. 131.

következett egy *episztemológiai*, végül egy *cselekvésszociológiai* rész zárt.

5. Az ontológiai retoricitás fogalmának irodalmi vonatkozásai

Hol van ebben az irodalom, az irodalom tudata? – kérdezhetnénk. Mindenütt,²² hiszen az irodalmi lett a nyelviség átfogó alapelvéné. Ráadásul az irodalom könnyed, mert bevallja fikcionális természetét és ezen keresztül retoricitását. Ettől nem lesz könnyebb viszont az irodalmár helyzete. Ha dekonstruktorként fel akarja ismerni a retorikai mechanizmusokat, két nehézséggel kell megküzdenie. Egyrészt a retorikus textus és intertextus több retorikai rétegből tevődik össze, ezek szétválasztása nem könnyű (tehát semmiképp sem arról van szó, hogy elegendő lenne egyszerűen elemezni egy szöveg képi struktúráját). Másrészt a retorikai textus temporalizált, az egyes retorikai jelenségek jelentés-teremtő eredményeit más későbbi retorikai hatások újírják, átalakítják és kibővítik.

A retorikai elemzés kulcsa nem is a Quintilianus-típusú formai leírásban rejlik. Minden retorikai olvasatnak azokat a retorikai mozzanatokot kell tisztázni, amelyek az adott szöveggel kapcsolatos megértési tevékenységben, az olvasás cselekvésében születtek. Az olvasás pedig sokféle összetevőjű és szigorú értelemben „általában véve” nem létezik, hanem csak ennek vagy annak a szövegnek éppen itt történő olvasásáról lehetne beszélünk. A retoricitás az ilyen egyszeri aktusokban létezik, mert ha általános elveit adjuk meg, már konstruálunk, amely dekonstrukcióval szükségszerűen meg kell hogy bontódjék. Ez az oka annak, hogy a dekonstrukció a formalizmussal ellentétben szükségszerűen és elsődlegesen interpretatív, a természete: olvasat. A formalizmus feltételezett olyan generáló mechanizmusokat, amelyek az irodalmiság definíciójához tudtak vezetni és az egyes szövegekkel szemben mint általános elvek, mint ká-

22 Eugenio DONATO: *The Idioms of the Text: Notes on the Language of Philosophy and the Fictions of Literature*. In: Samuel WEBER–Henry SUSSMAN: *GLYPH-2 Johns Hopkins Textual Studies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press 1977.

nonok léteztek. A dekonstrukció a szövegből, az egyes szöveg ismétелhetetlenül egyedi és temporális retoricitásából indul ki, olvas, olvas és csodálkozik. Az olvasat belső ellentmondásaiból származnak aztán azok az elvek, amelyekről a dekonstruktív irodalomtudomány kapcsán beszélni lehet. A formalizmus a megértési horizontot a nyelvi tárgy formájából definiálta. A dekonstrukció viszont, éppen ellenkezőleg, a nyelvi tárgyat definiálja a megértési horizontból. A megértés temporális folyamatból, az olvasás folytonos értelem-allegorizációjából születik és születik újra a szöveg.

Az irodalmi definíciója is ezért nem valamely lingvisztikai minőség elkülönítésével történik, hanem azzal, hogy az irodalmi olyan, amely megállíthatatlanná teszi az olvasás allegorizáló, retorizáló tevékenységét. De Man definíciója szerint „az »irodalmi« a szó teljes értelmében bármely szöveg, amely impliciten vagy expliciten saját retorikai modalitását jelöli, és előrevetíti saját félreértését, mint retorikai természetének, retoricitásának korrelátumát”.²³ Vagy még pontosabban: „az irodalmi specifikuma nem a kifejezőmód nagyobb vagy kisebb diszkurzivitásától, hanem a nyelv retorikusságának állandó szintjétől függ.”²⁴ Az irodalmiság tehát kettős értelemben definiált: mint állandó retoricitás, azaz a szövegnek egy olyan létmodalitása, mely a retorikus, azaz a poétikai funkció érvénye alatt áll, másrészt, ennek korrelátumaként, mint természetéből következően lezárhatatlan interpretativitás, folytonos olvasás. A retoricitás az oka annak, hogy a dekonstrukció elutasítja az egyértelmű jelentés lehetőségét, és úgy gondolja, hogy minden koherenciát adó interpretációs stratégia nem más, mint allegorikus ráépülése egy új (a maga módján egyszerre megmutató és redukáló) történetnek a korábbi történetre; minden jelentés csupán a szöveg allegóriája, a szöveg hatása. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a szöveg értelmezése szükségszerűen és kikerülhetetlenül jut el valami allegorikus tulajdonításhoz.

23 Paul de MAN: *Blindness and Insight – Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism*. Minneapolis: University of Minnesota Press 1971, 136.

24 Uo. 137.

6. Összefoglaló

A retoricitás a nyelv posztmodern értelem-kezelési folyamata, egy olyan nyelvi minőség, mely mindig létezett, fennállt, átfogó értelemképző funkcióját, létmód szerepét azonban csak a jelen korunkban nyerte el. Nemcsak forma-felfogás rejlik benne, hanem egy új olvasati mód is, amely most keletkező és régen írt szövegeket egyaránt új értelempozícióba helyez. 1975-ben Jacques Lacannak a Yale Egyetemen tett látogatásakor rövid üdvözlésében Paul de Man mondta azt, hogy „Ugyanúgy, mint Freud és Nietzsche, Jacques Lacan is egyike azoknak, akik ismerik a nyelv rejtélyes hatalmát arra, hogy miközben elhárítja az igazságot, soha nem szűnik meg követelni azt.”²⁵ A posztmodern nyelvfelfogásban a retorika kísérletet tesz annak „megértésére, hogy az élet, a nyelven keresztül, hogyan tesz bolonddá minket”, és hogy „e ténynek a megértése maga is, hogyan ismétli meg bolonddá tételünk folyamatát.”²⁶ A retoricitás tehát egy *mise en abyme* felismeréséhez jut el: egy körvonalazott értelmet egy másik értelem kibővítő alapjára tesz, amit a egy következő értelem próbál értelmezni és így tovább a végtelenig.

25 Shoshana FELMAN: *Postal Survival, or the Question of the Novel*. In: *The Lesson of Paul de Man*. Yale French Studies, no. 69. 1985, 51.

26 Uo. 55.